

આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસના ખ્યાલો

-: રૂપરેખા :-

- 1.0 ઉદ્દેશ
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસની વ્યાખ્યાઓ
  - 1.2.1 સતત આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ
- 1.3 આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત
- 1.4 સારાંશ
- 1.5 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
  - ◆ સંદર્ભ વાચન
  - ◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે

1. આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસના ખ્યાલ સમજાવી શકશો.
2. આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસના ખ્યાલો વચ્ચેનો તફાવત ઓળખી શકશો.
3. સમય અને આર્થિકતંત્રમાં આવતા પરિવર્તનોથી આર્થિક વિકાસના ખ્યાલમાં આવતા પરિવર્તનનો વિશે ચર્ચા કરી શકશો.

1.1 પ્રસ્તાવના

સામાન્ય રીતે આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ એકબીજાના સમાનાર્થી તરીકે જોવામાં આવતા શબ્દો છે. પરંતુ અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓએ બાબત સારી રીતે જાણે છે કે અર્થશાસ્ત્રમાં ઘણા શબ્દો તેમનો વિશિષ્ટ અર્થ ધરાવે છે. અહીં પણ આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જુદીજુદી વિભાવના છે. આ એકમમાં આપણે આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ, બંને વચ્ચેનો તફાવત વગેરે જેવા મુદ્દાઓનો અભ્યાસ કરવાના છીએ.

1.2 આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ (અર્થ અને વ્યાખ્યાઓ)

સામાન્ય રીતે આર્થિક વૃદ્ધિ, આર્થિક વિકાસ, આર્થિક પ્રગતિ જેવા શબ્દો એકબીજાની અવેજમાં ઉપયોગમાં લેવાતા હોય છે જો કે તેના વચ્ચે તફાવત રહેલો હોય છે. જુદાજુદા અર્થશાસ્ત્રીઓ જેવાં કે શુમ્પીટર, શ્રીમતી ઉર્સુલા હિક્સ વગેરે...એ આ બંનેનો અર્થ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી, જેમ જેમ વૈશ્વિક સ્તરે આર્થિક પરિવર્તનો આવતાં જાય છે તેમ તેમ આર્થિક વિકાસના સંદર્ભો પણ બદલાતા જાય છે. આ બદલાતા સંદર્ભોને આધારે આધુનિક

અર્થશાસ્ત્રીઓએ વ્યક્તિ અને સામૂહિક આર્થિક વિકાસ, સરકારની ભૂમિકા, કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર, માનવ વિકાસ, સતત અને ટકાઉ વિકાસ વગેરેને કેન્દ્રમાં રાખીને આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસનો અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે.

બધા અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા આર્થિકવૃદ્ધિને એકમતે સમજાવવામાં આવી છે. આર્થિક વૃદ્ધિ એટલે રાષ્ટ્રની આવકમાં નિશ્ચિત સમયગાળા દરમ્યાન થયેલો વધારો કુલ ઉત્પાદન (GDP), રાષ્ટ્રીય આવક, માથાદીઠ આવક વગેરેમાં થતો વધારો એટલે આર્થિક વૃદ્ધિ, આમ, આર્થિક વૃદ્ધિ સ્પષ્ટ રીતે માપી શકાય છે. એટલે કે અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદનમાં કેટલો વધારો થયો ? માથાદીઠ આવકમાં કેટલો વધારો થયો ? વગેરે બાબતોનું માપન થઈ શકે છે.

જ્યારે બીજા બાજુ આર્થિક વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે, જેનું પરિણામ આર્થિક વૃદ્ધિ છે. બીજા શબ્દોમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાથી આર્થિક વૃદ્ધિનું પરિણામ મળે છે. જો કે શુમ્પીટર આર્થિક વિકાસને અસતત અને તાત્કાલિક અચાનક થતા ફેરફારો તરીકે ઓળખાવે છે. આ ફેરફારો અર્થતંત્રને સ્થગિતતામાંથી ગતિશીલ કરીને નવી સમતુલા સ્થાપે છે. આમ, શુમ્પીટરના મતે વિકાસ એ અસતત પ્રક્રિયા છે જ્યારે વૃદ્ધિ એ ક્રમશઃ થતી સતત પ્રક્રિયા છે.

શ્રીમતી હિક્સના મતે વિકાસ એ વણવપરાયેલાં સાધનોના ઉપયોગની બાબત છે. વિકસિત અર્થતંત્રોમાં આ સાધનો ઉપયોગમાં લેવાઈ ચુક્યા હોય છે, ચુક્યા હોય છે, જ્યારે અલ્પવિકસિત કે વિકાસશીલ અર્થતંત્રોમાં આ સાધનોના ઉપયોગ બાબતે જાણકારી હોવા છતાં તે ઉપયોગમાં લેવાયા ન હોય તેવું બની શકે.

અર્થશાસ્ત્રીઓ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને “આર્થિક વૃદ્ધિ માટેના જવાબદાર ઘટકોમાં થતાં ગુણાત્મક પરિવર્તન” તરીકે પણ ઓળખાવે છે. એટલે કે માત્ર ઉત્પાદનમાં વધારો જ નહિ પણ ટેકનોલોજીમાં પ્રગતિ, માનવતાની કાર્યક્ષમતામાં સુધારો વગેરે જે પરિબળો આર્થિક વૃદ્ધિ લાવે છે તેમાં ગુણાત્મક (qualitative) ફેરફારોને આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખાવે છે. આર્થિક વિકાસ એ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાનાં વિવિધ ઘટકો કે પરિબળો વચ્ચેના કાર્યાત્મક સંબંધને પણ બતાવે છે. જેમ કે, ઓછા સાધનોથી પહેલા જેટલું જ ઉત્પાદન થતું હોય તો તે જુદાજુદા સાધનો વચ્ચેનો કાર્યાત્મક સંબંધ બદલાયો તેમ કહી શકાય.

આર્થિક વિકાસના આધુનિક ખ્યાલમાં મુખ્યત્વે આપવામાં આવે છે, જેમાં (1) જીવન ટકાવતી સુવિધાઓની પ્રાપ્યતા જેવી કે ખોરાક, રહેઠાણ, રક્ષણ (માનવનિર્મિત તેમજ કુદરતી આપત્તિઓ સામે) (2) જીવનધોરણમાં સુધારો કરીને વધારે સારું શિક્ષણ, વધારે સુવિધાઓ તથા સાંસ્કૃતિક અને માનવીય મૂલ્યોની જાળવણી તથા (3) આર્થિક અને સામાજિક પસંદગીઓનો વિસ્તાર જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

આગળ જતાં પ્રદૂષણ, પર્યાવરણીય સમતુલા, ભવિષ્યના વિકાસની સંભાવનાઓના મુદ્દાઓ મહત્વના બનતા માત્ર વિકાસ નહિ પણ સતત વિકાસના ખ્યાલને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવે છે. તેમાં ભાવિ વિકાસની સંભાવનાઓને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના આર્થિક વિકાસ થાય તે રીતે ઉત્પાદન સાધનોના ઉપયોગની બાબત મુખ્ય છે.

વિકાસના અન્ય આધુનિક ખ્યાલમાં માનવ વિકાસ મહત્વનો ગણાવ્યો છે. તે અનુસાર સાક્ષરતા દર, જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય અને આવકનું સ્તર ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે.

આમ, આર્થિક વિકાસ એટલે માત્ર ઉત્પાદનમાં પ્રમાણમાં વધારો જ નહિ પણ માનવ વિકાસ એ અર્થથંત્રનો સાચો વિકાસ છે. એવા ખ્યાલને UNDP, દ્વારા સમર્થન કરવામાં આવેલું છે તે ખ્યાલને વિકસાવવામાં અમર્ત્ય સેન, મહેબૂબ-અલ-હક જેવા અર્થશાસ્ત્રીનો ફાળો રહ્યો છે.

હેરોડ-ડોમર, કાલ્ડોર, શ્રીમતી જોન રોબિન્સન વગેરેએ તેમનાં ગ્રોથ મોડેલ આપેલા છે. તેમાં તેઓએ ટેકનિકલ પ્રગતિ, વિકાસની પ્રક્રિયામાં નાણાની માંગ અને પુરવઠા જેવા નાણાકીય પરિબલો, બચત અને મૂડીરોકાણ જેવા વાસ્તવિક પરિબલો વગેરેને અનુલક્ષીને વિકાસ પ્રક્રિયાનો માર્ગ સમજાવ્યો છે. આવકમાં કેટલો વધારો થયો ? વગેરે બાબતોનું માપન થઈ શકે છે.

1.2.1 સતત આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ

આપણે જોયું કે આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ સતત બદલાવ રહ્યો છે. તે માત્ર રાષ્ટ્રની આવક પૂરતો મર્યાદિત નથી રહ્યો તેમાં જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા, માનવ વિકાસ, સામાજિક વિકાસ વગેરે પાસાઓ ઉમેરાતા ગયા છે. આમ, આર્થિક વિકાસ એ એક સર્વાંગી વિકાસ પ્રક્રિયા છે. આ જ સ્તરે વિચારીએ તો આર્થિક વિકાસ ઉત્પાદન સાધનોની પ્રાપ્યતા અને એ સાધનોની ગુણવત્તા, ઉપયોગ અંગેની જાણકારી વગેરે ઉપર પણ આધારિત છે. ઉત્પાદનનું મુળભૂત સાધન કુદરતી સંપત્તિ છે. કુદરતી સંપત્તિનો મર્યાદિત પુરવઠો, ઝડપી ઉત્પાદન અને પુનઃસ્થાપનમાં વિલંબને આધારે કુદરતી સંપત્તિની માંગ અને પુરવઠા વચ્ચે અસમતુલા ઊભી થઈ તથા પ્રદૂષણ જેવા પ્રશ્નો સામે આવ્યા. પ્રદૂષણ કે પ્રાકૃતિક અસમતુલાથી માત્ર બિમારી જેવી અસરો થઈ એટલું જ નહિ, પણ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના સંદર્ભે, સતત ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન ચાલુ રાખવા માટે કાચો માલ નિયમિત મળવામાં પણ મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ. આ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનની અનિયમિતતાને કારણે મંદી, બેરોજગારી જેવા પ્રશ્નો પણ ઊભા થયા. આમ, પ્રાકૃતિક અસમતુલા આર્થિક વિકાસ સાથે સંબંધિત છે અને પરસ્પર અસર કરે છે તેવી માન્યતા, વિચારધારા વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી પ્રચલિત થઈ. ઝડપી અને મોટા પાયા પરનું ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન પ્રાકૃતિક સંપદાઓ ઝડપથી વપરાશ કરે છે તેથી અસમતુલા ઊભી થાય છે તેવો પ્રતિધ્વનિ પણ પેદા થયો. આ ચર્ચામાંથી આર્થિક વિકાસ ભવિષ્યમાં પણ થઈ શકે તે માટેની સંભાવનાઓ તપાસતા આર્થિક વિકાસમાં કુદરતી સંસાધનોનું પ્રમાણ અને ગુણવત્તાનું મહત્વનું સ્થાન જણાયું આ માટેની ચર્ચા કરવા માટે 1983માં સંયુક્ત રાષ્ટ્રો અંતર્ગત પર્યાવરણ અને વિકાસ સંબંધિત સંગઠન A Commission on Environment and Development ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ડ્રો હરલેમ બ્રન્ડલેન્ડ તેના પ્રથમ અધ્યક્ષ હતા. તેઓ નોર્વેના પ્રધાનમંત્રી હતા. વિજ્ઞાન અને જાહેર આરોગ્ય વિશે તેમના અનુભવ અને જ્ઞાનને આધારે તેઓની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. 1987માં કમિશને તેનો રિપોર્ટ જાહેર કર્યો ત્યાં સુધી આ કમિશનનું અસ્તિત્વ રહ્યું. બ્રન્ડેલેન્ડ રિપોર્ટમાં સૌ પ્રથમ ‘Sustainable Derelpment’ એટલે કે સતત, ટકી શકે તેવો વિકાસ એવી વિભાવના રજૂ કરવામાં આવી. આગળ જતાં કમિશનનાં સ્થાને “Our Common Future” કાર્યરત છે. બ્રન્ડેલેન્ડ કમિશન દ્વારા રિપોર્ટમાં આપવામાં આવેલી સતત વિકાસની વ્યાખ્યા પ્રમાણે, “Sustaimable Development is Development that meets the needs of future generations to meet their own needs.”

અર્થાત્ ટકી શકે તેવો (ટકાઉ) વિકાસ એવો વિકાસ છે કે જે ભવિષ્યની જરૂરિયાતો સાથે સમાધાન કર્યા વિના વર્તમાનની જરૂરિયાતો સંતોષી શકે.

આમ, વિકાસની બહુ વિસ્તૃત વ્યાખ્યામાં ભવિષ્યના વિકાસ સાથેનો સંબંધ પણ જોડવામાં આવ્યો. સતત વિકાસના ખ્યાલના મુખ્ય ત્રણ સ્તંભ છે (i) આર્થિક વૃદ્ધિ (ii) પર્યાવરણનું જતન અને (iii) સામાજિક સમાનતા આ ત્રણ બાબતો ઉપર સતત વિકાસનો આધાર રહેલો છે.

આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસની જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ આપેલી વ્યાખ્યાઓ આપણે જોઈ. તેના આધારે આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસના નીચે પ્રમાણેનાં લક્ષણો આપણે તારવી શકીએ.

- (i) આર્થિક વૃદ્ધિ એ ઘટના છે, તેને વિકાસ પ્રક્રિયાના પરિણામ સ્વરૂપ કહી શકાય. આ ખ્યાલ સમયના ચોક્કસગાળા સાથે સંબંધિત છે, જેમ કે કોઈ દેશની GDPમાં એક વર્ષે દરમ્યાન કેટલો વધારો થયો ?
- (ii) આર્થિક વૃદ્ધિમાં પરિમાણાત્મક એટલે કે ચોક્કસ જથ્થાત્મક પાસાંઓનો વિચાર કરવામાં આવે છે. GDP માં થયેલો વધારો, માથાદીઠ આવકમાં થયેલો ફેરફાર, ઉત્પાદનમાં સ્પષ્ટ વધારો કે ઘટાડો કેટલો વધારો કે ઘટાડો વગેરે.
- (iii) આર્થિક વૃદ્ધિનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત છે. આ મુદ્દો બે રીતે વિચારી શકાય, એક, આર્થિક વૃદ્ધિ એ વિકસિત દેશો સાથે સંબંધિત ખ્યાલ છે, કારણ કે ત્યાં વિકાસની પ્રક્રિયા થઈ ચૂકી હોય છે, માનવ વિકાસ, સામાજિક વિકાસ વગેરેના પરિણામરૂપ વૃદ્ધિ થયેલી હોય છે. અને બીજું, જે ગુણાત્મક પાસાંઓ આર્થિક વિકાસમાં આવે છે તેનો સમાવેશ આર્થિક વૃદ્ધિ વિશે વિચારતી વખતે કરવાનો રહેતો નથી. આ રીતે તેનું કાર્યક્ષેત્ર પરિમાણાત્મક પાસાંઓ અને વિકસિત દેશો પૂરતું મર્યાદિત રહે છે.
- (iv) આર્થિક વૃદ્ધિ એ ટૂંકાગાળાની પ્રક્રિયા છે.

વિદ્યાર્થી મિત્રો, તમે જાણો છો કે અર્થશાસ્ત્રીય સંદર્ભોમાં સમયના ટૂંકા કે લાંબા ગાળા માટે કોઈ સ્પષ્ટ માપદંડ નથી. જે ગાળામાં ઉત્પાદન સાધનો, પ્રજાકીય અભિગમ, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓ વગેરેમાં ફેરફાર કરવો શક્ય હોય તે સમયનો ગાળો લાંબો કહેવાય છે, પછી ભલે તે એક માસનો હોય, જ્યારે ઉપરોક્ત ફેરફારો શક્ય ન હોય તે સમયગાળો ટૂંકો કહેવાય છે, પછી ભલે તે એક વર્ષનો હોય.

અહીં આર્થિક વિકાસ સંબંધિત જે પ્રક્રિયાઓ છે તે બધી જેવી કે સામાજિક અભિગમમાં બદલાવ, શ્રામની ગુણવત્તામાં ફેરફાર, માળખાકીય સુધારા વગેરે સમયનો તુલનાત્મક લાંબો ગાળો કે સાપેક્ષ લાંબો ગાળો માંગે છે, જ્યારે આર્થિક વૃદ્ધિ એ પરિણામ સ્વરૂપની ઘટના હોવાથી તેના માટેનો ગાળો સાપેક્ષ રીતે વિકાસની સરખામણીએ ટૂંકો લાગે છે.

વાસ્તવમાં વિકાસની લાંબાગાળાની પ્રક્રિયા સ્વરૂપેજ વૃદ્ધિ પરિણમી હોય છે. આમ, વિકાસ એ લાંબાગાળા સાથે અને આર્થિક વૃદ્ધિ ટૂંકાગાળા સાથે સંબંધિત હોય તે રીતે સમજૂતી આપવામાં આવે છે.

- (v) આર્થિક વૃદ્ધિ ઉત્પાદનમાં સાધનોની પુનઃ ફાળવણી સાથે સંલગ્ન છે. આર્થિક વૃદ્ધિ એ આર્થિક વિકાસમાં પરિણામસ્વરૂપ બનતી ઘટના છે. એટલે કે તે સમયે ઉત્પાદનના બધા સાધનો પૂર્ણ ઉપયોગમાં લેવાતા હોય કોઈ સાધન બેરોજગાર રહ્યું હોતું નથી. હવે જો આર્થિક વિકાસ પછી આર્થિક વૃદ્ધિનો દર ઊંચા સ્તરે લઈ જવા કે ઊંચા સ્તરે જાળવવા ઉત્પાદનનાં કોઈ વણવપરાયેલાં સાધનો બાકી રહ્યાં નથી તેથી સાધનોની પુનઃ વહેંચણી જ એક સંભાવના હોય છે, જે આર્થિક વૃદ્ધિનું સ્તર ઊંચું લઈ જાય કે ઊંચું જાળવી શકે.

આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ વિશેની આ સમગ્ર ચર્ચાને આપણે માઈકલ પી. ટોડેરોના શબ્દોમાં કહી શકીએ. ટોડેરોનાં 1980 પછી પ્રકાશિત થયેલા લખાણોમાં ટોડેરો કહે છે કે “વિકાસ એ બહુમુખી પ્રક્રિયા છે, જેમાં સામાજિક માળખા, લોકોના મનોવલણો અને સંસ્થાકીય માળખામાં ફેરફાર થાય છે. તેની સાથે ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિ, અસમાનતામાં ઘટાડો અને નિરપેક્ષ ગરીબીની નાબૂદી પણ સંકળાયેલી હોય છે.”

1.3 આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો

આર્થિક વૃદ્ધિ	આર્થિક વિકાસ
(1) આર્થિક વૃદ્ધિ એટલે દેશના કુલ ઉત્પાદન અને રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધતાં દરે વધારો	(1) આર્થિક વિકાસ એટલે આવકમાં ઊંચા સ્તરે વધારા સાથે લોકોના જીવનધોરણમાં થતો સુધારો
(2) આર્થિક વૃદ્ધિ એ ઘટના છે	(2) આર્થિક વિકાસ એ પ્રક્રિયા છે
(3) આર્થિક વૃદ્ધિ ફક્ત પરિમાણાત્મક પાસાઓનો અભ્યાસ કરે છે	(3) આર્થિક વિકાસ પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક બંને પાસાઓનો અભ્યાસ કરે છે
(4) આર્થિક વૃદ્ધિનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત છે	(4) આર્થિક વિકાસનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત છે
(5) આર્થિક વૃદ્ધિમાં ઉત્પાદનના સાધનોની પુનઃફાળવણી પર ભાર મૂકવામાં આવે છે	(5) આર્થિક વિકાસમાં ઉત્પાદનના વર્ણ વપરાયેલ સાધનોના ઉપયોગ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે
(6) આર્થિક વૃદ્ધિનું માપન સરળ છે	(6) આર્થિક વિકાસનું માપન મુશ્કેલ છે
(7) આર્થિક વૃદ્ધિનો ખ્યાલ વિકસિત દેશોના સંદર્ભમાં હોય છે	(7) આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ વિકાસશીલ દેશોના સંદર્ભમાં હોય છે
(8) આર્થિક વૃદ્ધિમાં ફક્ત રાષ્ટ્રીય અને માથાદીઠ આવકના વધારાનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે	(8) આર્થિક વિકાસમાં રાષ્ટ્રીય અને માથાદીઠ આવકના વધારા ઉપરાંત તેની વહેંચણીનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે

(9) આર્થિક વૃદ્ધિ ટૂંકાગાળાનો ખ્યાલ છે	(9) આર્થિક વિકાસ લાંબાગાળાની પ્રક્રિયા છે
(10) આર્થિક વૃદ્ધિની પ્રક્રિયામાં દેશની જે તે સમતુલામાં ફેરફાર થતો નથી	(10) આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં દેશમાં જૂની સમતુલાને સ્થાને નવી સમતુલા સ્થાપવામાં આવે છે
(11) આર્થિક વૃદ્ધિ સ્વયંસંચાલિત હોય છે	(11) આર્થિક વિકાસ એ સત્માન પ્રયત્નો અને પ્રોત્સાહનોનું પરિણામ છે

- તમારી જાતે ચકાશો

1. આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

1.4 સારાંશ

- આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ માટે અર્થશાસ્ત્રમાં જુદોજુદો અર્થ છે.
- આર્થિક વિકાસમાં માત્ર આવકમાં વધારો થવા જેવા પરિમાણાત્મક ફેરફારો જ નહિ પરંતુ સામાજિક વલણો તથા લોકોના માનસિક અભિગમમાં પણ ફેરફાર થાય છે. આમ, આર્થિક વિકાસમાં ગુણાત્મક ફેરફારો પણ મહત્વના છે.
- આર્થિક વૃદ્ધિ પરિમાણાત્મક ફેરફારો સાથે સંબંધિત છે, તે વિકાસની લાંબાગાળાની પ્રક્રિયારૂપે પરિણમે છે.
- આર્થિક વૃદ્ધિ વિકસિત દેશો સાથે સંબંધિત ખ્યાલ છે જ્યારે આર્થિક વિકાસ લાંબાગાળાની પ્રક્રિયારૂપે પરિણમે છે.
- સમયની સાથે આર્થિક પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થવાની સાથે આર્થિક વિકાસની વ્યાખ્યા અને તેનાં ઘટકોમાં પણ ફેરફાર થયો છે. જેમાં માનવ વિકાસ આંક, જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાનો આંક, ગૌરવપૂર્ણ માનવ જીવન જેવા ખ્યાલો ઉમેરાયા છે.

1.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

પરિમાણાત્મક ફેરફાર

પરિમાણ એટલે પ્રમાણ, જથ્થો જેનાથી પ્રમાણ સંબંધી એટલે કે વધારો ઘટાડો જેવા ફેરફારો નોંધી શકાય તે પરિમાણાત્મક ફેરફાર જેમ કે, આવકમાં કેટલા પ્રમાણમાં વધારો કે ઘટાડો થયો? ઉત્પાદન કેટલું વધ્યું કે ઘટ્યું? - વગેરે પરિમાણાત્મક ફેરફારો છે. પરિમાણાત્મક ફેરફારો સ્પષ્ટ પણે નોંધી શકાય છે.

ગુણાત્મક ફેરફાર

આ એવા ફેરફાર છે કે જે અનુભવી શકાય છે, પણ તેને સ્પષ્ટ નોંધી શકાતા નથી, તેનું ભૌતિક સ્વરૂપ હોતું નથી. જેમ કે પ્રજાના અભિગમમાં થતો ફેરફાર લોકોની ખુશી કે આનંદ, લોકોની વિચારધારા વગેરે.

વિકસિત દેશ

વિકસિત એટલે એવો દેશ કે જેના ઉત્પાદનના બધાજ સાધનોને પૂર્ણ રોજગારી મળી ચૂકી છે અને તેનો મહત્તમ ઉપયોગ થાય છે. બધાં જ લોકો શિક્ષિત છે અને સ્વસ્થ છે. ઉત્પાદનના બધા જ સાધનોનો પૂર્ણ ઉપયોગ થયો હોવાથી હવે તે અર્થતંત્રના વધુ વિકાસની અને વિસ્તારની મર્યાદા આવી ગઈ છે તે વિકસિત અર્થતંત્ર છે.

વિશ્વમાં જે દેશની આવકનું સ્તર ઊંચું હોય, લોકોનું જીવનધોરણ અને જીવનની ગુણવત્તા પણ ઊંચા સ્તરની હોય, આધુનિક ટેકનોલોજીનો જીવનમાં મહત્તમ ઉપયોગ થતો હોય તે દેશને વિકસિત દેશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

વિકાસશીલ દેશ

આ એવા પ્રકારના દેશો કે અર્થતંત્રો છે, કે જેના ઉત્પાદનના બધા જ સાધનો હજી વપરાયા નથી, તેથી વધુ ઉત્પાદન કરીને વધુ ઊંચું જીવનધોરણ લઈ જવાની સંભાવનાઓ છે તથા તે પ્રકારે જીવનધોરણ સુધારવા તરફ તે દેશ પ્રયત્નપૂર્વક જઈ રહ્યો છે તે વિકાસશીલ દેશ છે. આમ, જ્યાં વિકાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ નથી થઈ પરંતુ ચાલુ છે તેને વિકાસશીલ દેશ કહેવાય છે.

માનવ વિકાસ આંક (Human Development Index)

આર્થિક વિકાસનો આધુનિક અભિગમ માત્ર આવકમાં વધારાને નહીં પરંતુ માનવ વિકાસને મહત્ત્વ આપે છે. કારણ કે અંતે વિકાસ કરનાર માનવ છે. માનવ વિકાસ થાય તે માટે સારું શિક્ષણ વગેરે જરૂરી છે. આ સુવિધાઓ ઉપરાંત પૂરતો અને આરોગ્યપ્રદ ખોરાક, સાફ રહેઠાણ, ઋતુ પ્રમાણેના કપડા વગેરેથી માનવીની કાર્યક્ષમતામાં વધારો થાય છે. કાર્યક્ષમતામાં વધારો અંતે આર્થિક વિકાસ લાવનારું મુખ્ય પરિબળ છે. આમ, આધુનિક સમયમાં લક્ષ્યાંક આવકનો વધારો નહીં પણ માનવ વિકાસ છે. માનવ વિકાસ કેટલો થયો તે માટે સાક્ષરતા દર, જન્મ સમયે અપેક્ષિત આ મુખ્ય અને કુલ રાષ્ટ્રીય આવક જેવા માપદંડોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાનો આંક (Physical Quality of Life Index)

આર્થિક વિકાસના માપદંડ તરીકે જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાનો આંક માપવામાં આવે છે. આ આંક પ્રમાણે સાક્ષરતાનો દર, બાળમૃત્યુદર તથા જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્યના આધારે માનવજીવનની ગુણવત્તાનું માપન કરવામાં આવે છે. આ આંકની ગણતરીના આધારે 1 થી 100 આંક આપવામાં આવે છે. જેમ આંક ઊંચો તેમ ગુણવત્તાયુક્ત જીવન છે તેમ કહેવાય છે.

1.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- (ક) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ લખો.
- (1) આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ એટલે શું? તેની વ્યાખ્યા અને લક્ષણો સમજાવો.
  - (2) આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસના ખ્યાલો સમજાવો.
  - (3) આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસનો અર્થ તથા બંને વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.
- (ખ) નીચેના વિષયો ઉપર ટૂંકનોંધ લખો.
- (1) આર્થિક વૃદ્ધિ

આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ

- (2) આર્થિક વિકાસ
- (3) આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસનાં લક્ષણો
- (4) આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત
- (ગ) સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો.
- (1) આર્થિક વિકાસ એટલે
- (A) આર્થિક વૃદ્ધિ
- (B) આર્થિક વૃદ્ધિ વત્તા ઉત્પાદનની વહેંચણી તથા આર્થિક માળખામાં ફેરફાર
- (C) શહેરી વસ્તીના જીવનધોરણમાં સુધારો
- (D) કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં સતત વધારો.
- (2) પાયાની જરૂરિયાતોમાં કઈ બાબતનો સમાવેશ થાય છે ?
- (A) ખોરાક, કપડા અને રહેઠાણ
- (B) સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ અને ગુણવત્તાયુક્ત રહેઠાણ
- (C) પૂરતું પોષણ, પ્રાથમિક શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, પાણી પુરવઠો, ગટર વ્યવસ્થા અને રહેઠાણ
- (D) અપેક્ષિત આયુષ્ય અને જીવનધોરણ
- (3) પ્રો. શુમ્પીટર આર્થિક વિકાસને શું કહે છે ?
- (A) સતત પ્રક્રિયા
- (B) આપેલા બંને
- (C) અસતત પ્રક્રિયા
- (D) આપેલામાંથી એકપણ નહીં
- (4) “આર્થિક વિકાસ ઉત્પાદનના વણવપરાયેલાં સાધનોના ઉપયોગની બાબત છે.” આ વિધાન કોણે આપ્યું છે ?
- (A) શુમ્પીટર
- (B) કાર્લ માર્ક્સ
- (C) શ્રીમતી હિક્સ
- (D) હેરોડ
- (5) આર્થિક વૃદ્ધિ શાના આધારે માપી શકાય છે ?
- (A) CPI
- (B) CBI
- (C) GDP
- (D) આપેલાંમાંથી એક પણ નહીં.
- (6) નીચેનામાંથી કયું આર્થિક વિકાસનું લક્ષણ છે ?
- (A) અર્થતંત્રમાં માળખાંકીય સુધારાઓ
- (B) વ્યવસાયનાં માળખાંમાં ફેરફારો
- (C) (A) અને (B) બંને
- (D) ઉપરનામાંથી એકપણ નહીં.

- (7) નીચેનામાંથી કયું વિધાન આર્થિક વિકાસની સમજૂતી આપે છે ?
- (A) ટેકનોલોજીમાં સુધારો (B) ઉત્પાદનમાં વધારો
(C) વહેંચણીની સ્થિતિમાં સુધારો (D) ઉપરના બધાં જ
- (8) સતત વિકાસનો ખ્યાલ સૌ પ્રથમ ક્યારે રજૂ થયો ?
- (A) 1951 (B) 1981
(C) 1987 (D) 2001
- (9) આર્થિક વૃદ્ધિનો માપદંડ શું છે ?
- (A) GDP (B) ટેકનોલોજીકલ વિકાસ
(C) માળખાકીય ફેરફારો (D) આપેલા બધા જ

◆ સંદર્ભ

1. Hess, Peter N., “Economic Growth and Sustainable Development” (2016) Second edition, Routledge London.
2. Stewart Frances, Ranis Gustar, Sammun Emma, “Advancing Human Development Theory and Practice”, (2018), oxford University Press.
3. Petrakis, Panagiotis E., “Theoretical Approaches to Economic Growth and Development An Interdisciplinary Perspective.” (2020), Springer Natyre, Switzerland.
4. Arestis Philip, Mc Cobie John, Vic kerman Roger, “Growth and Economic Development Essays in Honour of A.P. Thirlwall, (2006), Edward El gar Publishing Limited, UK.”

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

(ગ) સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો.

- (1) કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં સતત વધારો
- (2) સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ અને ગુણવત્તાયુક્ત રહેઠાણ
- (3) અસતત પ્રક્રિયા
- (4) શ્રીમતી હિક્સ
- (5) GDP
- (6) (A) અને (B) બંને
- (7) ઉપરના બધાં જ
- (8) 1987
- (9) GDP

